

Mikroorganizmi, epidemije i liječenje bolesti u Varaždinskom generalatu i Križevačkoj županiji u 17. stoljeću i početkom 18. stoljeća

HRVOJE PETRIĆ

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
Republika Hrvatska
hrvoje.petric@ffzg.hr

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno/Received: 03. 01. 2013.
Prihvaćeno/Accepted: 20. 01. 2013.

Središnji dio rada posvećen je značenju mikroorganizama i epidemijama na pograničnom prostoru osmanskog i habsburškog imperijalnog sustava. Autor u radu govori o pojavi i razvitku hospitala koji su vršili dio zdravstvenih funkcija. Posebna pozornost posvećena je epidemijama kuge te postupcima za njihovo suzbijanje na prostorima Varaždinskog generalata (Slavonske krajine) i Križevačke županije u 17. i na početku 18. stoljeća. U radu se govori i o prvim liječnicima, primaljama te o zdravstvenim uvjetima na prostoru između rijeka Drave, Save i Kupe.

Ključne riječi: mikroorganizmi, epidemije, liječenje bolesti, Vojna krajina, 17. stoljeće

Robert Delort i François Walter u svojoj vrlo poticajnoj knjizi *Povijest europskog okoliša*, uz ostalo, pišu: »djelovanje okoliša na ljudsku povijest ovisi o promjenjivosti njegovih faktora, među kojima oni glavni uopće ne ovise o čovjeku, koji ih trpi i ne može utjecati na njihov tok, premda ih je napredovanjem znanosti malo pomalo uspio obuhvatiti i razumijeti. To je slučaj s tzv. geokemijskim faktorima. Na druge, također važne, faktore čovjek može makar djelomice utjecati svojim djelovanjem i prisutnošću: to su tzv. bioekološki faktori, isto tako promjenjivi u povijesnom vremenu.«¹

Drago Roksandić komentirajući knjigu Mirka Dražena Grmeka *Život, bolesti i povijest. Teze i razmišljanja*, uz ostalo, napominje: »Smisao je Gr-

mekova iskaza očigledno prije svega u tome da se čovjek danas mora suočiti sa samim sobom, sa svijetom da opstanak njega samog, njegove vrste, ali i svijeta bez kojega on nužno i sam postaje nečim drugim, ovisi prije svega o čovjeku samom. Time s nužno nameće potreba i za redefiniranjem odnosa između čovjeka koji misli i čovjeka koji praktično djeluje. Tradicionalna društvena podjela rada odavno je dovedena u pitanje, ali ne i njezine praktične implikacije (...) Ekohistoričar će se prije osjećati kao istraživač u medicini nakon što otkrije uzročnike neke teške bolesti. Da bi bilo moguće ovladati bolešću nužna je usklađena djelatnost i istraživača i liječnika i javnih djelatnika, ali nerijetko i pacijenata i njihovih bližnjih, a katkada i svijetu.«²

¹ R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, Zagreb: Barbat, 2002., str. 97.

² D. Roksandić nastavlja: »Suglasio bih se s Grmekom da '(m)edicina, u punom smislu te riječi nije ni znanost, ni umijeće, ni tehnika, nego složeno polje ljudske djelatnosti, u kojem postoje različite znanosti (anatomija, fiziolo-

Mikroorganizmi, bolesti i epidemije

U povijesti znanosti 17. stoljeće najčešće se smatra stoljećem u kojem počinje tzv. prva biološka revolucija.³ Dok europska znanost i medicina u 17. stoljeću bilježe velike uspjehe, njihov je razvoj u hrvatskim zemljama bio suočen s mnogobrojnim zaprekama.⁴

Među živim bićima, bile to životinje biljke ili virusi, mikroorganizmi su oduvijek bili sastavni dio povijesti svijeta i Europe, a to su i danas, ističu Robert Delort i François Walter. Oni su također zapisali: »Među mikroorganizmima europskog okoliša osobito su važni oni malobrojni koji razvijaju patogeno djelovanje. To su oni koji su, utječući na zdravlje Europljana, djelovali na njihov demografski rast, izazivali specifične individualne ili društvene reakcije, koje su dakle jedna od osobitosti Europe i očita veza između njenih današnjih građana. (...) Bolesti omogućuju prvi znanstveni globalni pogled na odnose čovjeka i okoliša, ili čak prirode, budući da ti odnosi zadiru duboko u unutrašnjost ljudskog tijela, u 'unutrašnju prirodu'. To je također i letimičan pogled na sam oko-

liš, jer neki mogu uključivati organizme koji su potpuno neovisni o ljudima. (...) Ne zanemarujući razliku između bolesti (illness) i zaraze (disease) u okviru nosologije, budimo slobodni i objedinimo ih, jer i jedna i druga ističu bitnu ulogu okoliša.«⁵

Tatjana Buklijaš smatra: »povjesničari medicine razmjerno su dobro istražili učestalost i, koliko su izvori dopuštali, opseg epidemija te medicinske i javnozdravstvene mjere protiv kuge u našim krajevima. Nažalost, ostali aspekti utjecaja kuge - kao što su spomenuti utjecaj na gospodarstvo ili socijalnu strukturu srednjovjekovnoga grada, ostali su nekako po strani od glavnog toka historiografije: tek se u posljednje vrijeme, s većim zamahom društvene povijesti, obraća više pozornosti i povijesti epidemija. Tako je upravo u tijeku istraživanje testamenata dubrovačkih građana kao izvora za mentalitet srednjovjekovnog čovjeka. No, dok su odredbe o karanteni i medicinski recepti kao izvori uglavnom jasni i nedvosmisleni, ustanoviti utjecaj kuge na promjenu ponašanja ili mentalnog sklopa srednjovjekovnog čovjeka, odnosno društva ili organizacije proizvodnje, mnogo je teže: u prvom redu jer nema mnogo sačuvanih izvora takve vrste koji bi možda mogli odgovoriti na ta pitanja (kronike, pisma..), a kao drugo, riječ je o fluidnim kategorijama kod kojih je mogućnost drukčije interpretacije, pogotovo u uvjetima oskudnih izvora, uvijek otvorena. Međutim, jedna skupina, većinom materijalnih, izvora bogat je pokazatelj razmišljanja i osjećaja srednjovjekovnog čovjeka prema kugi. Riječ je o različitim sakralnim objektima: zavjetnim crkvama, kapelama, oltarima svecima zaštitnicima, svetištima, zavjetnim slikama i drugim darovima. Najčešće spominjani

gija, patologija, farmakologija, da navedemo samo neke), tehnike (primjerice, neke kirurške specijalnosti, radiologija i slična područja) pa i postupci koji dopuštaju ocjenjivanje nekih vidova kao umijeća ili čak umjetnosti.' (Grmek 2000: 52). Po tome su i ekologija pa i ekohistorija vrlo slične medicini. Dok je analogija jasnija u slučaju ekologije, možda je manje jasna (ili: prihvatljiva) u slučaju ekohistorije. Ipak od nje ne bih odustao jer i ekohistorija pretpostavlja istraživanja koja, pored ostalog, sežu do ljudskih tehnika i praksi u okolišu. Možda bi se moglo poći i od hipoteze da je ona (barem) u nekim svojim vidovima na granici eksperimentalne discipline.« D. Roksandić, Pogovor. Ekohistorija: nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost, u: R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, Zagreb, 2002., str. 270., 272. Kao inspiracija za moguća nova gledanja na ovu problematiku može poslužiti izuzetno poticajna knjižica Mirka Dražena Grmeka, *Život, bolesti i povijest. Teze i razmišljanja*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000.

3 M. D. Grmek, *Prva biološka revolucija. Razmišljanja o fiziologiji i medicini XVII. stoljeća*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1996.

4 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, u: *Hrvatska i Europa - kultura, znanost i umjetnost*, svezak III., Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće), ur. Ivan Golub, Zagreb, 2003., str. 379.

5 Isti autori, uz stalo, pišu: »Mikroorganizmi koji su napali Europu i Europljane tijekom povijesti imali su veliko značenje zbog različitih posljedica koje su uzrokovali. Oni su posebno djelovali na strukturu europskog stanovništva. Ali nadasve je zajednička prošlost mikroba Europe ne samo obilježila njeno pamćenje kugom, gubom, sifilisom, boginjama ili tuberkulozom, nego i njenu imunološku povijest. Bolesti koje su Europljani trpjeli ili dijelili u isto vrijeme znak su upozorenja i često donose svijest o zajedničkoj sudbini naroda smještenih sjeverno od Sredozemnog mora, od Atlanskog oceana do Urala.« R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, str. 133-137.

sveći zaštitnici od kuge jesu sv. Rok, sv. Sebastijan i sv. Fabijan.«⁶

Još sredinom 16. stoljeća poznata je prva epidemija kuge koja se na prostor Križevačke županije proširila iz teritorija Osmanskog Carstva. Kuga je u listopadu 1553. godine zabilježena na zagrebačkom području, a u lipnju 1554. godine u križevačkom kraju (Križevcima, Vrbovcu, Sv. Petru i Gradecu) i Međimurju. Od kuge je stradao velik broj stanovnika,⁷ čime je oslabila obrana od Osmanlija.⁸

Robert Delort i François Walter smatraju da na razini velikih epidemija »najbolje vidimo značajne ekohistorije, iako je ona jednako bitna na drugim područjima.«⁹ Fernand Braudel nadopunjava tu rečenicu razmišljanjem o povezanosti ekonomije i epidemija: »Jedna loša žetva, još kako tako. Drugo, cjene počinju ludovati, nastupa glad, i to nikada sama: ranije ili kasnije, ona otvara vrata epidemijama koje, naravno, imaju vlastite ritmove. Kuga, ta 'višeglava hidra', 'čudni kameleon' oblika toliko raznolikih da je suvremenici brkaju,

ne zagledajući u nju dovoljno, s ostalim bolestima, velika je strašna ličnost, ukras mrtvačkih plesova, ona je postojanost, struktura života ljudi.«¹⁰

Vezano uz epidemiju kuge Robert Delort i François Walter pišu: »kuga, bolest uzrokovana bacilom *Pasteurella pestis*¹¹ koji prenose zaraženi glodavci na čovjeka, nije se nikada ustalila kod čovjeka jer se bacil nije nikada pokušavao prilagoditi svom privremenom domaćinu. To je jedan od razloga tako velike smrtnosti u vrijeme hranjenja kuge. (...) Kuga dakle ovisi o uvjetima u okolišu i javlja se kao epidemija u određeno doba godine. Povezana je s prisutnošću glodavaca (crnih štakora), buha koje napadaju štakora i čovjeka (*Xenopsylla cheopis* i *Pulex irritans*) i ljudi u bliskom kontaktu sa štakorima, ali u neposrednoj međusobnoj blizini da bi jedni drugima mogli prenijeti plućnu kugu. Smatra se da bubonska (žljezdana) kuga ubija 60 % bolesnih, a plućna gotovo 100 % (...).«¹²

Osim kuge, spominju se i druge epidemijske bolesti, »tako je crveni vjetar na strašan način pogodio vojsku Ferdinanda I. ispred Budima. Kuga je u Podunavlju godine 1645. odnijela mnoge živote.«¹³ Boris Golec upozorava da su se pod kugom znale skrivati i druge bolesti.¹⁴

6 T. Buklijaš, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, *Hrvatska revija*, god. 2, br. 2, Zagreb, 2002. <http://www.matica.hr/HRRevija/revija052.nsf/AllWebDocs/kuga>.

Ista autorica smatra: »Retrogradno dijagnosticiranje danas prepoznatljivih bolesti, odnosno nozoloških entiteta u povijesnoj građi privuklo je mnoge povjesničare medicine i zasigurno rezultiralo korisnim i stimulativnim spoznajama koje su pridonijele razumijevanju razloga pojave i nestanka 'velikih' bolesti pojedinih razdoblja: lepre u ranome srednjem vijeku, kuge u kasnome srednjem i ranome novom vijeku, tuberkuloze u 19. i ranom 20. stoljeću. Pa ipak, tu leži velika opasnost izjednačavanja entiteta koji su u biti neusporedivi jer su 'konstruirani' na temelju različitih kriterija. Konceptija *etiologije* pod kojom današnja medicina podrazumijeva jasno definirani specifični uzročnik (kao što je primjerice virus ili bakterija, manjak ili višak neke biokemijske komponente, djelovanje fizikalne sile itd.) sve do 19. stoljeća značila je čitavu hijerarhiju uzroka, kao što su predispozicija (tjelesna konstitucija bolesnika, vrijeme, godišnje doba), vanjski uzroci (kvaliteta i kvantiteta bolesnikove hrane, pića i zraka), neposredni uzroci (primjerice stanje krvi) itd. Bolest nije bila promatrana kao entitet sama po sebi, već kao otklon od normalnog stanja pojedinog bolesnika.«

7 S. Barabás, *Codex diplomaticus et epistolaris comitis Nicolai de Zrinio*, knj. 1, Budapest, 1898., str. 218, 239.

8 J. Buturac, *Vrbovec i okolica 1134-1984*, Vrbovec: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1984., str. 150.

9 R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, str. 138.

10 F. Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, knj. 1., Struktura svakidašnjice, Zagreb, 1992., str. 73.

11 Mikroorganizam je isprva dobio ime *Bacterium pestis*, dakle bakterija kuge, potom 1900. *Bacillus pestis*, 1923. nazvan je *Pasteurella pestis*, a od 1954. naovamo ime mu je *Yersinia pestis*. Usp. T. Buklijaš, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, *Hrvatska revija*, god. 2., br. 2., Zagreb, 2002.

12 Isti autori ističu: »Samo se tri pandemijske kuge koje se sa sigurnošću mogu identificirati: tzv. 'Justinijanova kuga' koja je donešena iz Etiopije i Kine (6. st.), a njene je 'bubone' dobro uočio Grgur Tourski; zatim 'crna kuga' koja je došla s Mongolima preko Crnog mora (1347./1348.), i koja je redovito izbijala svakih petnaest do dvadeset godina sve do 1720. (marsejska kuga); i napokon 'honkoška' kuga koja je izbila 1874., ali poznata od 1894. kada je Alexandre Yersin otkrio njen bacil i 1898. kada je Paul Louis Simond otkrio ulogu buhe u prenošenju bacila na štakora.« Usp. R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, str. 138-139.

13 E. Zöllner, T. Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997., str. 159.

14 Boris Golec piše: »Pri opredelitvi problema kužnih epidemij pušćamo ob strani sicer enega bivstvenih vprašanj, za kakšne vrste boleznj je v konkretnih primerih pravzaprav

Kuga je na vojnokrajškim prostorima zabilježena 15. srpnja 1599. godine.¹⁵ Prema jednom izvješću iz rujna 1599. godine, kugu su iz Slavonije pod osmanskom vlašću navodno prenijeli Vlasi. U zaključcima Sabora koji se održao 21. listopada 1599. godine zabilježeno je da su radi kuge koja je »već počela bjesniti, opustjele mnoge kmetske kuće«. Istovremeno, narod je patio zbog oskudice hrane i krme jer je te godine bila strahovita suša.¹⁶ Rade Milosavljević navodi da je kuga 1599. godine u Križevcima »pokosila oko 600 ljudi«,¹⁷ ali ne navodi otkud mu taj podatak koji se čini pretjeranim.

Nevolju zbog suše i kuge isticao je i Hrvatsko-slavonski sabor koji je ban Ivan Drašković sazvao za 1. veljače 1600. godine u Varaždinu jer je u Zagrebu vladala kuga.¹⁸ Na zasjedanju Sabora 8. svibnja 1600. godine u Zagrebu postojao je strah da se od poreza neće moći sakupiti veliki

prihodi »jer je kuga uništila domove«.¹⁹ Kuga je tijekom ljetnih mjeseci bila proširena po mnogim mjestima, npr. u zagrebačkom Gradecu.²⁰

Hrvatsko-slavonski sabor koji se sastao u Krapini 13. lipnja 1600. godine donio je zaključak: »Pošto kuga dulje vremena bijesni u gradu Gradecu (Zagrebačkom) i na raznim drugim mjestima, određuje Sabor, da iz okuženih mjesta ne smije nitko sa svojom robom izaći, a iz zdravih mjesta ne smije nitko u okužena ući, da robu kupuje. Neka se (od trgovine) suzdrže svi u okuženim i u zdravim mjestima. Tko učini drugačije, neka mu se oduzme sva roba i neka se izbatina.«²¹

Kuga se proširila po podravskom dijelu Križevačke županije i Varaždinskog generalata najesen 1600. godine kad je od nje umrlo mnogo ljudi.²² Zbog toga doznačeni kmetovi nisu mogli graditi nove utvrde u Sv. Petru (kraj Velikog Bukovca) i Đurđevcu, pojačati utvrde u Ludbregu i Đelekovcu te očistiti grabe oko bedema u Varaždinu, što je vidljivo iz zaključaka Sabora sa zasjedanja 16. studenoga 1600. godine u Sv. Križu Začretju.²³ Na zasjedanju Sabora 25. siječnja 1601. godine spominje se da je epidemija kuge prestala.²⁴

Epidemija kuge u Ptuju (1623. - 1625.) izazvala je znatni pad broja stanovnika,²⁵ ali nije poznato je li se uspjela proširiti na susjedna vojnokrajška i hrvatska civilna područja. Godine 1629. pojava kuge zabilježena je na cijelom području hrvatskih zemalja »i to takvom žestinom da je jedva koje mjesto ostalo pošteđeno. Umro je velik broj ljudi. U Zagrebu je samo u gradskom ksenodohiju umrlo 600 osoba. I tada je uz kugu bilo gladi.«²⁶

šlo. Sodobni viri jim sicer dajemo različna imena, vendar z istim skupnim pomenom. S kugo jih je poimenovala tudi sodobna literatura, denomo Valvasor (*Pest*), naletimo pa še na druge splošne označbe, kot so: *laidige Contagion*, *laidige Infection*, *Sterbelauf*, *Seuche* itd. Pojavne oblike bolezni so bile različne, vendar jih je povezovala skupna značilnost, da so kužne epidemije večinoma izbruhnile nenadoma in z vso silovitostjo. Šele iz sklopih navedb o simptomih ali iz zanikanj, da je šlo za 'pravo kugo', lahko mestoma sklepamo na kakšno sorodno epidemijo. Tako naj bi v Novem mestu v prvi polovici leta 1599 razsajala le 'ogrska bolezen', t.i. kuga v Krškem leta 1634 pa vzbuja pomisleke, ker je morila predvsem med otroško populacijo. Zaradi nerazlikovanja med različnimi epidemijami se je domala za vse vrsti nalezljivih bolezni zgodnjega veka uveljavil skupni pojem - kuga. V zgodovini in ljudskem jeziku je kuga sploh vsaka nelezljiva bolezen (epidemija), ki se je pojavi nenadoma na določenem mestu, traja nekaj tednov ali mesecov, povzroči hitro in množično umiranje in polagoma ugasne. Poleg prave kuge (pestitis) se pod njenim imenom skriva še kakšnih deset bolezni od koz, trebušnega tifusa ali legarja do kole-re in gripe.« B. Golec, Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo, *Kronika*, god. 49., br. 1-2., Ljubljana, 2001., str. 24. i tamo navedena literatura.

15 Arhiv Republike Slovenije, Deželni stanovi za Kranjsko, Ljubljana (dalje: ARS, DSK), kut. 445, fasc. 291d, 1309-1312.

16 F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi* (dalje: HSS), knj. 4., str. 395.

17 R. Milosavljević, *Križevci na Vojnoj krajini*, Križevci: Pedagoško društvo Križevci, 1988., str. 23.

18 HSS, knj. 4., str. 397-401.

19 HSS, knj. 4., str. 404.

20 R. Horvat, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 1924., str. 295.

21 HSS, knj. 4., str. 408.; R. Horvat, *Povijest Hrvatske*, str. 295.

22 R. Horvat, *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, Zagreb, 1943., str. 13.

23 HSS, knj. 4., str. 410.

24 HSS, knj. 4., str. 413.

25 V. Bračić, Prebivalstvo občine Ptuj v luči zgodovinskega razvoja, u: Poetovio-Ptuj 69-1969, Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici, Maribor, 1969., str. 116.

26 G. Piasek, Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI do XVIII stoljeća, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, br. 5., Varaždin, 1975., str. 68.

Iako je epidemija kuge, primjerice u srpnju 1644. godine, bila zabilježena u vojnokrajiškim područjima Dalmacije i sjeverno od nje,²⁷ nije poznato je li se proširila do Varaždinskog generalata i Križevačke županije. Kuga u Ptuj u zabilježena je od 1640. do 1646. godine.

Poznata je kuga na širem prostoru Podunavlja 1645. godine,²⁸ kad su hrvatski krajevi dodatno stradali od dugotrajne suše, a u primorskim područjima zabilježena je šteta od skakavaca.²⁹ Najesen iste godine u Međimurju se pojavila kuga koja se proširila iz Ugarske. Kako se kuga ne bi prenijela preko rijeke Drave, Varaždinska županija je u studenom donijela zaključak da se na rijeci Dravi postave guste straže koje će paziti da preko rijeke ne prelaze ljudi iz krajeva gdje je zaraza vladala.³⁰

Najesen 1647. godine izbila je epidemija kuge na prostoru Varaždinskog generalata i Križevačke županije, u okolici Koprivnice.³¹ Najesen iste godine kuga je došla u Zagreb i od nje je umrlo mnogo stanovnika na području današnje Ilice, Nove Vesi, Potoka i Šošarske ulice. Da kuga ne bi došla do Gradeca, građani su 5. studenoga 1647. godine zatvorili sva četiri gradska vrata. Nitko nije mogao ulaziti ni izlaziti iz Gradeca do 4. veljače 1648. godine kad je kuga prestala. Kao zavjet i spomen na epidemiju kuge izgrađena je crkva Sv. Roka, koga se smatralo zaštitnikom od kuge.³²

Luka Ibrišimović je u siječnju 1678. godine javio biskupu Martinu Borkoviću da se čini da je gotovo cijelo Osmansko Carstvo bilo zahvaćeno kugom, ali bolest nije prešla na habsburško područje.³³ Ubrzo se kuga pojavila na hrvatskom

prostoru.³⁴ Od kuge je osobito stradala Štajerska (veći broj ljudi umro je u Grazu i Ptuj).³⁵ Iz Štajerske je zaraza kuge prešla u Hrvatsko zagorje, a nakon toga prešla je u dijelove Križevačke županije i Varaždinskog generalata.³⁶ Julije Janković piše: »požaru i razbostvom« u Varaždinu »pridružiše se god. 1679. drugo veliko zlo - kuga, koja je mnoštvo ljudi shrvala. O zdravstvenih mjerah, koje su učinjene protiv te grozna bolesti, malo nam spisi spominju.«³⁷

Kao sjećanje na kugu, vjerojatno onu 1679. godine,³⁸ u Varaždinu je 1682. godine podignut zavjetni stup koji su podigli varaždinski pravnik Andrija Hus i njegova supruga Barbara Žitomersky.³⁹ Stup je kasnije prenesen u Optujsku ulicu.

Prema zapisima kranjskih staleža, kuga je na vojnokrajiškom području zabilježena 4. rujna 1681. godine.⁴⁰ Hrvatsko-slavonski sabor je u studenom 1682. godine donio odredbe o stražama protiv širenja kuge koja se pojavila u okolici Koprivnice, dijelovima Križevačke krajine⁴¹ te u Križevcima.⁴² Kuga se proširila i na okolicu Varaždina »gdje je pomorila mnogo ljudi u selima: Vidovec, Ivanec, Križovljan i Gornja Voća. Od kuge su trpjela također neka zagorska sela, naročito Zajezda i Hrašćina.«⁴³ Kuga se proširila na druga

27 ARS, DSK, kut. 497, fasc. 300, br. 651.

28 E. Zöllner, T. Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1995., str. 159.

29 R. Horvat, *Povijest Hrvatske*, str. 410.

30 J. Janković, *Pabirci po povjesti Županije varaždinske*, Varaždin: vlastita naklada, 1898., str. 27-28.; R. Horvat, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin, 1993., str. 180-181.

31 R. Horvat, *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, str. 13.

32 R. Horvat, *Povijest Hrvatske*, str. 415.

33 J. Barbarić, M. Holzleitner, *Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672.-1697.)*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2000., str. 77-79.

34 »Iz Turske je godine 1678. preko Skradina donesena kuga u Prevlaku pa u Zadar, te je tom prigodom samostan na Galovcu bio pretvoren u lazaret. Godine 1679. je kuga iz Beča i Graca prodrila u južnu Štajersku i Korušku, a godine 1682. hara i u Gorici.« Usp. R. Feri, *Historijski podaci o kugi u našim krajevima*, *Liječnički vjesnik*, god. 68, Zagreb, 1946., str. 263.

35 V. Bračić, *Prebivalstvo občine Ptuj*, str. 116.

36 R. Horvat, *Povijest grada Varaždina*, str. 204.

37 J. Janković, *Pabirci po povjesti Županije varaždinske*, str. 34.

38 Gj. Szabo, *Hrvatsko zagorje*, Zagreb, 1974., str. 180.

39 G. Piasek, *Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI do XVIII stoljeća*, str. 73-74.

40 ARS, DSK, kut. 539, fasc. 308b, br. 1207.

41 Zaključci Hrvatskog sabora (pripremili Buturac, J; Stanislavljević, M; Sučić, R; Šojat, V; Zmajčić, B.), knj. 1, Zagreb, 1958., (dalje: ZHS), str. 427.

42 N. Budak, *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*, *Umjetnička topografija Hrvatske - Križevci grad i okolica*, Zagreb, 1993., str. 44.

43 R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, *Liječnički vjesnik*, god. 53, Zagreb, 1931., str. 361.

područja, npr. slovenske zemlje,⁴⁴ a vijest o njoj došla je do Bologne.⁴⁵ Od straha pred kugom varaždinski gradski magistrat zaključio je da će podignuti zavjetnu kapelicu Sv. Fabijana i Sebastijana ako kuga ne dopre u grad Varaždin. »I zaista je Varaždin ovaj put bio prilično pošteđen od ove strašne pošasti. Nato su Varaždinci počeli graditi kapelicu Sv. Fabijana i Sebastijana da izvrše svoj zavjet. Kapelica je naskoro bila gotova, a prvi put se službeno spominje u izvještaju arhidakona Šidića od 8. prosinca 1688. godine.«⁴⁶ Prema povijesti zagrebačkih isusovaca, kuga je 1682. godine zahvatila Župu Novake nedaleko Varaždina, otkud je donesena i u grad.⁴⁷ Gustav Piasek drži da »se kuga smirila početkom siječnja 1683. i nije se dalje širila. Prema tome harala je gotovo godinu dana: od proljeća 1682. do siječnja 1683. Škole su ponovno otvorene 12. siječnja 1683.«⁴⁸

Sredinom kolovoza 1691. došlo je do zatvaranja škola »zbog prijeteće kuge«. Škole su ponovno bile otvorene tek krajem studenoga.⁴⁹ Te se godine kuga pojavila u Pokuplju i Pounju. Kuga je vladala u Karlovcu i okolnim selima sve do Plaškoga i Vrhovina, a širila se prema Sisku, Petrinji, Zrinu i Kostajnici, kamo su ju prenijeli vojnici tijekom ratnih operacija.⁵⁰ Na zasjedanju Sabora održanom 21. prosinca 1691. godine zaključeno je da Sabor treba zamoliti štajersku vladu u Grazu da u Hrvatsko-slavonsko Kraljevstvo pusti liječnika Ivana Adama Rumora, koji je na glasu kao učitelj zdravlja i koji je uspješno liječio ljude za posljednje epidemije kuge u Grazu.⁵¹

44 B. Golec, *Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo*, str. 45.

45 *Anali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553-1764*, Bologna, 1988., str. 157.

46 R. Horvat, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin, 1993., str. 204.

47 F. Fancev, Građa za povijest školskog književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606.-1772.), *Starine*, knj. 37, Zagreb, 1934., str. 116.

48 G. Piasek, *Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI do XVIII stoljeća*, str. 70.

49 F. Fancev, *Građa za povijest školskog književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu*, str. 125.

50 R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 365.

51 ZHS, knj. 1., str. 537.

Po mišljenju Luja Thallera »prava se orientalna bubonska kuga javljala u Krajini 1691., 1726., navodno 1752., onda 1794. i 1812. Kuge je bilo prije, a bilo je viesti o kugi i u druga vremena ovih godina, no valja paziti, da se moglo raditi i o drugim infektivnim bolestima, koju je nevješt kirurg mogao pobrkati s pravom kugom. Borba je protiv kuge u zemlji bazirala na principu i ranu bolest prepoznati i bolestniku njegovu kuću, selo i kraj gdje je on, izolirati.«⁵²

Tatjana Buklijaš smatra da kuga u Europi počinje jenjavati u 17. stoljeću, »no u hrvatskim krajevima opasnost je i dalje prijetila iz Turskog Carstva, tako da su se lazareti i sanitarni kordon počeli premješati s morske strane ka dalmatinskom zaleđu, odnosno, u kontinentalnom dijelu, duž granica Vojne krajine.«⁵³

Hrvatsko-slavonski sabor je u prosincu 1709. godine »zbog čuvanja zdravlja u domovini odredio« da se izgrade karantene u Križevcima, Koprivnici i Varaždinu u suradnji kirurga, gradskih poglavarstava (magistrata) i podžupana. Da se kuga ne bi prenijela u Hrvatsko-slavonsko Kraljevstvo, bili su obustavljeni svi sajmovi. Prema Slavoniji bila je određena crta od Koprivnice do

52 L. Thaller, *Zdravstvo Hrvatsko-Slavonske vojne krajine, Liječnički vjesnik*, god. 66., Zagreb, 1944., str. 23. Isti spominje da je borbu protiv bolesti u Vojnoj krajini vodio kadar liječnika i kirurga. »Mi ćemo ih razdijeliti u tri grupe: prvi su liječnici vojne uprave, drugi su liječnici gradova i privatnici i treći konačno liječnici kod kordona. Nisam naša, da bi ti liječnici među sobom imali kakav bliži kontakt u Vojnoj krajini ili kakavo osjećaj, da bi imali rješavati kakav posebni vojno-krajiški zdravstveni problem.«

53 »Kuga je odavno nestala iz Europe, iako i dalje tinja u žarištima širom svijeta. No, tajne više nema: uzročnik je poznat; zna se da je interhumani prijenos kapljičnom zarazom razmjerno rijedak te da je za većinu bubonskih kuga (pa vjerojatno i *crnu smrt*) krivac i primarni vektor štakorska (katkad i ljudska) buha koja izaziva epidemije primarno među glodavcima, no i među ljudima; kuga se uspješno liječi razmjerno jeftinim antibioticima. Kuga je od nevidljive opasnosti, čiji sam utjecaj na društvo tek pokušala naznačiti u ovoj skici, postala bolest kao i svaka druga. Njezin je identitet 1894. nepovratno promijenjen.« T. Buklijaš, *Kuga: nastajanje identiteta bolesti*, *Hrvatska revija*, god. 2., br. 2., Zagreb, 2002. <http://www.matica.hr/HRRevija/revija052.nsf/AllWebDocs/kuga>.

Križevaca koja se nije smjela prelaziti.⁵⁴ Veliku opasnost predstavljala je pojava kuge u Ugarskoj pa je 1710. godine održan sastanak saborske vlasti s predstavnicima Štajerske i Varaždinskog generalata glede poduzimanja mjera protiv kuge. Sačuvana je uputa izaslaniku Adamu Oreškom koji je zapovjednika Varaždinskog generalata trebao zamoliti za suradnju u zatvaranju prijelaza prema Ugarskoj kod Legrada i Drnja kod Koprivnice.⁵⁵

Za suzbijanje epidemija od važnosti bio je vojnokrajški sanitarni kordon utemeljen početkom 18. stoljeća,⁵⁶ no, iako on izlazi iz vremenskog okvira ovoga rada, spomenut ću tek nekoliko najosnovnijih informacija o njemu. Biserka Belicza iznosi nekoliko razmišljanja o sanitarnom kordonu: »Kombinacija političkih, vojnostrateških i trgovačkih interesa Habsburške Monarhije snažno je utjecala na razvoj obrane od kuge i protuepidemijskih mjera i na užem kontinentalnom teritoriju hrvatsko-slavonsko-srijemske Vojne krajine gdje je ostvaren najopsežniji sistem stalne kopnene karantenske zaštite u sveukupnoj povijesti medicine.«⁵⁷ Vladimir Bazala piše: »prvobitni vojnički, obrambeni, granični kordon ili živa utvrda (lebendige Fortmauer), kako se granični koridor zove u jednom carskom patentu cara Leopolda I. (1658-1705), razvija se postepeno i vrlo brzo u granicu protiv kuge. Prvi propis koji govori o vladanju za vrijeme kuge u turskom pograničnom području je 'Patent o kugi' (Pestpatent) od 25. VI 1710. Taj patent u svojim propisima zahtijeva da granica spriječi sav promet u vrijeme trajanja kuge.«⁵⁸ Biserka Belicza ista-

knula je da je Vojnoj krajini »uz sanitarni kordon organizirana za ono doba visoka razina liječničke i ljekarničke službe.«⁵⁹ Mirko Valentić mišljenja je da uvođenje posebne sanitarne službe »na granici između austrijskog i turskog Carstva nije proteklo bez većih poteškoća. Za njeno osnivanje od Jadranskog mora do Karpata bio je potreban veliki kapital.«⁶⁰

Na Hrvatsko-slavonskom saboru u ožujku 1712. godine pročitan je nalog Karla VI. kojim se u Drnju kod Koprivnice trebala urediti karantena u kojoj su došljaci iz Ugarske zbog opasnosti prenošenja kuge morali provesti određeno vrijeme.⁶¹ O pojavi kuge proglasom u prosincu 1712. godine bili su obaviješteni stanovnici Torčeca i Đelekovca u okolici Koprivnice.⁶² Kasnije, u kolovozu 1713. godine, bile su poduzete mjere za obranu od ove pošasti u Ludbregu, Torčecu i Đelekovcu.⁶³ Krajem listopada iste godine Juraj Czinderi je Hrvatsko-slavonski sabor obavijestio posebnim dopisom kojim traži da se pooštri prismotra prijelaza kod Drnja i Legrada.⁶⁴

»Kraj kuge u Europi duguje se čovjekovom djelovanju. Izoliranje bolesnika od zdravih ljudi, zabrana ulaska i izlaska iz zaraženih gradova, sve bolja higijena i raznovrsnija prehrana također su mogli odigrati ulogu u tome. Drugi uzroci bili su prije ekološke naravi: dolazak sivog štakora iz srednje Azije 1727. potisnuo je crnog štakora, a možda je i jedna benigna bolest osobito raširena među djecom, pseudotuberkuloza« pridonijela da

54 ZHS, knj. 2., str. 416-417.

55 HKK, sv. 1., str. 300.

56 E. Lesky, *Die österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze*, Saeculum, Heft 1, Band 8, München, 1957., str. 83-84.

57 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 385.

58 V. Bazala, Dokumenti o zdravstvu u Vojnoj krajini, naročito o takozvanom kužnom kordonu, *Acta Historica Medicinae Pharmaciae Veterinae*, god. 1., br. 2., Beograd, 1961., str. 64-65. Isti autor piše da je kordon protiv kuge funkcionirao povremeno. »Za kratko vrijeme to se pokazalo nedovoljnim. Zato god. 1713. započinje Karlo VI (1712-1740) niz svojih odredaba o trajnoj organizaciji tog 'kužnog koridora'. Strah od kuge je veliki, kuga vlada te godine u cijeloj carevini, a vrlo žestoko baš u Beču. Zato se najprije godine 1713. organizira 'kužno

redarstvo' (Pestpolizey) tj. osoblje za higijensku službu protiv kuge (i ostalih zaraza), a uskoro poslije toga Karlo VI nizom naredaba uređuje službu na granici, graničnom kordonu i na prolazu toga kordona, te daje upute za sve vrste postupaka.«

59 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 386.

60 M. Valentić, Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini, u: Sanitarni kordon nekad i danas, *Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona*, Zagreb, 1978., str. 20.

61 ZHS, sv. 2., str. 489.

62 Hrvatske kraljevske konferencije (HKK), (Ivanović, J., Kolanović, J., i drugi), sv. I., Zagreb, 1985., sv. 1., str. 331.

63 HKK, sv. 1., str. 338.

64 HKK, str. 346.

im organizam bude gotovo 100 % imun na bacil kuge.⁶⁵

Hospital - ustanova i za suzbijanje epidemija?

Hospitali su bili važne ustanove za zdravstvenu skrb koje su mogle služiti i za suzbijanje epidemija. Na zapadu ih se nazivalo *domus Dei* (*kuća Božja*), *domus hospitalitatis* (*kuća gostoprinstva*), odnosno skraćeno *hospital*. Na istoku su ih zvali *ksenodohij* (*grč. primanje stranaca i gostiju*). Hospitali su bili institucije osnivane od raznih redova pa su se zato najčešće nalazile uz crkve i samostane. Isprva hospitali nisu bili bolnice, iako su se u njima nalazili bolesni, ali ni ubožnice, premda su u njih dolazili siromašni, tj. vršili su ulogu zdravstvene i socijalne ustanove. No, u 17. stoljeću hospitale možemo smatrati ustanovama prvenstveno namijenjenim liječenju bolesnika. Koprivnički hospital sa crkvom Sv. Ane utemeljio je 1345. godine Grgur iz Koprivnice, čanadski biskup.⁶⁶ Rektor koprivničkog hospitala 1501. godine bio je svećenik Nikola.⁶⁷

U Varaždinu se hospital spominje od sredine 15. stoljeća. Varaždinski su hospitali, zahvaljujući prihodima sa svojih posjeda, svojim šticienicima davali besplatno stan, kruh i nešto mesa, a odjeću su morali sami osigurati. Grad se brinuo za svoje hospitale i time što im je dodjeljivao dio novca dobivenog prodajom nekretina onih građana koji su umrli bez nasljednika, a povremeno bi hospitali dobivali veće ili manje svote novca bogatih poje-

dinaca. Bilo je i primjera da su udovice prodavale svoje posjede, dobiveni novac davale hospitalu i odlazile u njega živjeti. Ako je netko svojevolumno podizao cijenu robi na sajmu ili se služio neispravnim mjerama, gradske vlasti zaplijenile su i prodale njegovu robu, a dio novca pripao je hospitalu. Znao se dogoditi da je hospital imao višak novca pa ga je iznajmljivao uz kamate do 6 %. Hospitalom je upravljao »magister hospitalis« ili »magister xenodochii« koji se birao svake godine, prve nedjelje nakon blagdana Sv. tri kralja. Upravitelj nije morao biti liječnik ili kirurg, ali su se na to odgovorno mjesto najčešće imenovali ugledni građani.⁶⁸

U drugoj polovici 16. stoljeća u Koprivnici je postojao hospital Sv. Matije s kapelom koji se spominje 1555. i 1557. godine,⁶⁹ a 1556. godine spominje se hospital sa kapelicom Blažene Djevice Marije. Tada je kralj Ferdinand naredio Luki Sekeljlu, upravitelju koprivničke utvrde, da vrati oranice i livade koje je oteo koprivničkom hospitalu i kapeli Blažene Djevice Marije. Prihod s oduzetih oranica i livada upotrebljavao se za uzdržavanje koprivničkih siromaha i rektora spomenute kapelice.⁷⁰ Kasnije vijesti o koprivničkom hospitalu, koliko je za sada poznato, nisu sačuvane, a ni njegova ranija lokacija nije poznata.⁷¹ Iz godine 1636. imamo

65 R. Delort i F. Walter, *Povijest europskog okoliša*, str. 139.

Ovi autori napominju i da je kuga »više od bilo koje pojave pokazala povezanost i zajedničku sudbinu stanovnika Europe. Svi su Europljani sačuvali isto sjećanje na nevolju koja ih je pogodila, sa istim posljedicama na smrtnost, strukturu stanovništva, ekonomski i društveni ustroj, način razmišljanja, osobito strah od smrti i žal za životom, veliko kajanje ili pak želju za trenutnim užicima. Tijekom gotovo četiri stoljeća svakih deset do petnaest godina trebalo je očekivati izbijanje kuge.«

66 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, knj. 11., str. 240-241.

67 J. Buturac, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine*, knj. 59., Zagreb, 1984., str. 74.

68 Godine 1588. upravitelj varaždinskog hospitala bio je plemić Ivan Taclin, 1592. plemić Ivan Rukelj, 1593. mesar Petar Vitković itd. Na ugled dužnosti upravitelja hospitala djelomično ukazuje činjenica da su neki od njih kasnije bili birani za gradske suce, kao Petar Vitković 1594. ili Ivan Rukelj 1593., 1598., 1599., 1600., 1602., 1603., 1613. i 1614. godine. Usp. A. Wissert, *Bilješke o nekim varaždinskim kućama*, Spomenica varaždinskog muzeja 1925-1935, Varaždin, 1935., str. 33; K. Filić, *Varaždinski gradski suci (načelnici)*, Spomenica varaždinskog muzeja 1925-1935, Varaždin, 1935., str. 15; G. Piasek, Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 6-7., Varaždin, 1994., str. 215.

69 Arhiv HAZU, D-XXXIII-30; D-XXXIII-38; D. Vukičević-Samaržija, Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici, *Koprivnica - grad i spomenici*, Koprivnica, 1986., str. 76.

70 Hrvatski državni arhiv (HDA), Grad Koprivnica, kut. 4., br. 5.; R. Horvat, Koprivničke listine za XVI stoljeće, *Vjesnik zemaljskog arhiva (VZA)*, knj. 16., Zagreb, 1914., str. 267, 272.

71 K. Švarc, *Kratki prikaz povijesti koprivničkog zdravstva*, Spomenica o pedesetoj obljetnici Hrvatskog liječničkog

podatak o tome »koliko zeromah na krayne varas premore z pazkum nassega reodunika dosta u do-brom redu sznage...«⁷²

Kada je general Kleffeld 1765. godine napustio Koprivnicu i otišao u novoizgrađeni Bjelovar, napustio je i zgradu dotadašnjeg spremišta za vojničku hranu i opremu, tzv. *domus annonaria*, sagrađenu još u 17. stoljeću pokraj župne crkve Sv. Nikole. U tu napuštenu zgradu preseljen je hospital,⁷³ što znači da je tada postojao.

Prema trenutnom stupnju istraženosti, nije poznato jesu li Križevci i Ivanić imali hospitale. S druge strane, u literaturi se navodi da je on postojao u Varaždinskim Toplicama, a nalazio se uz školu koja se spominje 1696. godine.⁷⁴

Medicinski praktičari

»Dosadašnja istraživanja pokazuju da je tijekom XVII. i XVIII. stoljeća, s obzirom na stvarne potrebe broj liječnika, kirurga-ranarnika, primalja i ljekarnika, kao i broj institucia za smještaj siromašnih oboljelih ili za samostalan život i rad zbog bolesti, prirođenog ili stečenog invaliditeta nespособnih žitelja bio daleko od zadovoljavajućeg«, ističe Biserka Belicza.⁷⁵

Postojala je razlika između liječnika i kirurga-ranarnika. »Liječnik, medicus, doctor medicinae toga vremena ima gotovo do početka 19. stoljeća, moglo bi se općenito reći, prirodoslovno-filozofsku naobrazbu shodno vremenu u kojem djeluje. On se doduše bavi liječenjem bolesnika, propisujući trave i tinkture, ali dijagnoze postavlja često nasumce, a da se uvijek nije ni približio bolesniku. On ima visoko znanstvene pretenzije svoga doba,

ali je razmjerno daleko od prave i neposredne brige za pacijenta. Ranarnici su već po prirodi svog posla bliže čovjeku. Oni vidaju rane, obavljaju amputacije, prave i propisuju lijekove od trava, a djelatnost im je već zbog mnogih ratova i neposrednih akcija na bojnopolju daleko raširenija i češća. Uz njih se puštanjem krvi, liječenjem travama, vađenjem zuba bave i kupalištari i brijači«, ističe Đuro Antauer, istraživač aktivnosti kirurga na varaždinskom području.⁷⁶

Budući da tijekom 17. stoljeća na prostoru hrvatskih zemalja nije bilo medicinskih škola i fakulteta,⁷⁷ kao i u prethodnim razdobljima, većina studenata s ovoga prostora pohađala je sveučilišnu nastavu u inozemstvu.⁷⁸

Uprave Križevačke županije i Varaždinskog generalata nastojale su dati odgovarajuće odgovore na djelovanje mikroorganizama, ali teško je reći koliko su oni pratili trendove zaštite od epidemija na širem okruženju.⁷⁹ Tijekom 17. stoljeća (ranije, pa i kasnije) nedostatak formalnog školovanja i stručne spreme medicinskih praktičara nije bio zapreka za obavljanje ranarničke, kirurške, primaljske, pa i ljekarničke prakse.⁸⁰

U početku su jednostavnije »kirurške« zahvate vršili »barberi« (brijači), primjerice u Koprivnici 1645. godine.⁸¹ U Varaždinu je situacija bila bolja. »Organizacijom Vojne krajine (slavon-

76 Đ. Antauer, Aktivnosti kirurga i razvoj kirurgije na području Varaždina od 15. do 19. stoljeća, *Varaždinski zbornik 1181.-1981.*, Varaždin, 1983., str. 395.

77 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 389.

78 H. Petrić, O katoličkoj obnovi i obrazovanju na prostorima Senjske, Modruške i Zagrebačke biskupije u 17. stoljeću, *Podravina*, vol. 4., br. 8., Koprivnica, 2005., str. 147-166.

79 O povijesti medicine usp. C. G. Cumston, *The History of Medicine. From the time of the Pharaohs to the end of the XVIIIth Century*, London-New York, 1996.; M. D. Grmek, *Prva biološka revolucija. Razmišljanja o fiziologiji i medicini XVII. stoljeća*, Zagreb, 1996.; B. Belicza, *Čitanka iz povijesti medicine*, Zagreb, 1983.; Lj. Audy-Kolarić (ur.), *Zagrebačka medicina tijekom stoljeća*, Zagreb, 1995.; Ante Škrbonja, Amir Mazur, Vlasta Rotschild, *Povijest medicine za praktičare*, Rijeka, 2003.

80 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 388.

81 L. Dobronić, Koprivnički gradski zapisnici, *Podravski zbornik*, sv. 14., Koprivnica, 1988., str. 145.

zbornica Podružnice Koprivnica 1953.-2003., Koprivnica, 2003., str. 147.

72 R. Lopašić, Prilozi za povijest protestanata u Hrvatskoj, *Starine*, knj. 26., Zagreb, 1892., str. 178-179.

73 L. Brozović, *Grada za povijest Koprivnice*, Koprivnica, 1978., str. 63; K. Švarc, Od nekadašnjeg hospitala do današnje bolnice, *Koprivnički lječnički zbornik*, Koprivnica, 1973., str. 13-14.

74 G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća*, str. 217.

75 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 388.

ske) za sjevernu Hrvatsku u XVI. stoljeću u kojoj Varaždin zauzima ključno mjesto logističkog uporišta, u gradu se nalazi više vojnih kirurga koji su vojsci bili daleko interesantniji i funkcionalniji nego tadašnji liječnici. (...) Počevši od XVII. stoljeća Varaždin ima liječnike fakultetske spreme s nazivom doktor medicine. U to se vrijeme traži već i da kirurzi prođu određene škole, provodi se reforma i njihovog školovanja i ne dozvoljava se obrnički način učenja.«⁸²

Zahvaljujući jednoj ostavinskoj raspravi možemo saznati o pomagalima koje je koristio varaždinski »chirurgus Joanes Hozelawer« koji je umro oko 1615. godine. U sporu koji se 1616. godine vodio pred varaždinskim sudom saznajemo da se u Holzlawerovoj priručnoj knjižnici nalazilo 17 knjiga i mnogo pomoćnih sredstava koja su mu služili u radu.⁸³

Na zasjedanju Hrvatsko-slavonskog sabora 1598. godine zaključeno je da u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji mnogi umiru od kuge jer nema nijednog liječnika. Zbog toga je 1603. godine na prostor Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva stigao dr. Daniel Théri de Rosenberger, »doctor, medicus Regni Slavoniae«.⁸⁴ On je umro 8. kolovoza 1628. godine, a prije smrti pobrinuo se da ga naslijedi dr. Justus Spada. Njega je 1627. godine Sabor izabrao za »redovitog liječnika ove kraljevine«, a »staleži i redovi kraljevine obećavaju, a će mu ime godišnje plaće od poreza kraljevine plaćati 200 forinti, računajući od prvoga dana mjeseca veljače 1627.

godine.«⁸⁵ Spada se nije dugo zadržao u Zagrebu jer već 20. kolovoza 1628. godine Sabor donosi zaključak: »gospoda staleži i redovi uzimaju za redovitog liječnika ove kraljevine preuzvišenog gospodina Dominika Branioli, doktora filozofije i medicine, s otprije običajnom godišnjom plaćom.« Branioli je bio podrijetlom iz Kopra u Istri,⁸⁶ a umro je 1640. godine.⁸⁷

Poslije Braniolija, 1641. godine državni liječnici postali su Jeronim Puljičić i Antun (Hanibal) Butonini, no Butonini je već 1649. godine ostao bez službe.⁸⁸ Na zasjedanju Sabora 17. svibnja 1650. godine u Varaždinu odlučeno je da se, umjesto nedavno umrlog državnog ljekarnika Jakova Gasparinija, zaposli novi ljekarnik. Također donesen je i zaključak: »Budući da liječnik ne može u bolesti pomoći bez lijekova i bez ljekarnika, donučuje mu se stara godišnja plaća od 40 ugarskih forinti za ljekarnika, koga treba ponovno uvesti.«⁸⁹

Na zasjedanju Sabora 1. srpnja 1652. godine u Varaždinu donesen je zaključak da »se preuzvišeni gospodin Leonard Romanus, doktor fizike i medicine, uzima za drugoga državnog liječnika, koji će morati stanovati u slobodnom i kraljevskom gradu Varaždinu«, a primat će plaću od 120 ugarskih ili 150 rajnskih forinti. Tu mu je plaću godišnje morao isplaćivati blagajnik Kraljevstva. Na zasjedanju Sabora 4. i 5. ožujka 1654. godine u Varaždinu plaća mu je povišena pa je donesen zaključak da se Romanusu »na prije određenu plaću doda još 50 rajnskih forinti koje će mu godišnje isplaćivati gospodin blagajnik.« Romanus je kao državni liječnik u Varaždinu djelovao do 1668. godine,⁹⁰ kad je za novog liječnika imenovan Ivan Stančević, koji je sam priređivao lijekove za svoje bolesnike, a prije no što je postao liječnikom bavio se izradom baruta koji je prodavao vojsci u

82 G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća*, str. 239-240.

83 Samo su za tri knjige poznata imena njihovih autora: odličnog nürnbergskog liječnika i botaničara Joachima Camerarius - Kammermaister (1534. - 1598.), liječnika W. Christoph Wirsunga (1500. - 1571.) i Walthera Hermana Ruffa. Od medicinskih pomagala ('mestria' spominju se: »jedna srebrna barberska zelenica« (pladnjić op.p.), dve cinjene zelenice i jedna medena, jedan tucet medenih kupic, četiri barilci cinjeni, jedna medenica (barberska zdjela op.p.).« F. Fancev, *Ostavina varaždinskog liječnika iz početka 17. stoljeća*, *Liječnički vjesnik*, god. 53., Zagreb, 1931., str. 337-343.

84 B. Belicza, *Medicina u Zagrebu tijekom stoljeća*, u: *Audy-Kolarić (ur.), Zagrebačka medicina tijekom stoljeća*, Zagreb, 1995., str. 23.

85 HSS, knj. 5., str. 397.

86 HSS, knj. 5., str. 437.

87 R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 358.

88 ZHS, knj. 1., str. 94, 139.

89 ZHS, knj. 1., str. 161; R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 359.

90 ZHS, knj. 1., str. 180, 192; R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 359-360.

Vojnoj krajini.⁹¹ Stančević je isprva imao plaću od 120 ugarskih forinti, no na zasjedanju Sabora 12. veljače 1675. godine u Varaždinu određeno je da mu se plaća poveća za 50 ugarskih forinti.⁹² Nije sigurno je li je Stančević 1677. godine umro ili otišao iz Varaždina.⁹³

Nakon Stančevića, u Varaždinu je djelovao liječnik Ivan Mihael Karis koji se spominje od 1678. godine.⁹⁴ Rudolf Horvat smatra da je Klaris bio »još mladi čovjek, kad mu saborski zapisnik ne daje običajni naslov 'preuzvišeni gospodin', već ga naziva 'clarissimus doctor medicinae'. Da je dr. Karis bio tek početnik, vidi se i po tomu, što se zadovoljava s neznatnom plaćom (godimice 50 rajnskih forinti).«⁹⁵ Sabor je 10. travnja povećao Karisovu plaću na 100 rajnskih forinti. Na istom zasjedanju Sabora zaključeno je da se nagrada od 50 forinti doznači Ivanu Wogneru, liječniku iz Ptuja,⁹⁶ »koji je s najvećom susretljivošću primao hrvatske državljane, kada ih zadesi kakva bolest. Sretno izabranim lijekovima vratio je dr. Wogner mnogim bolesnicima zdravlje.«⁹⁷ Dr. Karisu je 1681. godine plaća bila povećana na 200 rajnskih forinti.⁹⁸

Kako bi ubuduće osigurao liječnika u Varaždinu, Sabor je 1680. godine odlučio stipendirati studenta medicine Adama Josipa Štotelića, a saborska pomoć stizala mu je i kasnije. Nakon što se dr. Ivan Karis preselio u Graz, 1682. godine liječnikom u Varaždinu postao je Štotelić s godišnjom plaćom od 200 ugarskih forinti. Budući da je Štotelić imao problem s uređenjem ordinacije i neke dugove, na zasjedanju Sabora 1683. godine odobrena mu je isplata trogodišnje plaće unapri-

jed. Štolić se kao varaždinski liječnik posljednji put spominje 1689. godine.⁹⁹

Novim varaždinskim liječnikom postao je Ivan Gotfrid Karlek. Na zasjedanju Sabora 22. ožujka 1691. godine u Želinu plaća mu je povišena za 50 rajnskih forinti, »ali uz uvjet, da prisegne, da će ostati u kraljevstvu«. On je u Varaždinu službovao preko 30 godina.¹⁰⁰

Među gradskim naseljima Varaždinskog generalata i Križevačke županije Koprivnica je, uz Varaždin, prva dobila svog liječnika-kirurga. Prema trenutnim spoznajama, najraniji podatak o liječniku u Koprivnici je vijest o kirurgu Wolfgangu iz 1659. godine.¹⁰¹ To pokazuje da je na vojno-krajiškom prostoru bila organizirana zdravstvena služba. Isto se može vidjeti i iz izvješća kranjskih staleža od 12. do 16. rujna 1673. godine i 5. kolovoza 1674. godine.¹⁰²

U Križevcima se prvi kirurg Ivan Adam spominje 1667. godine. Po mišljenju Franje Husinca »Slobodno se može reći da su zdravstvene prilike u to vrijeme u Hrvatskoj loše, gotovo srednjovjekovne. Tek širenje kuge u Križevačku županiju iz krajeva oko Virovitice, Požege i Gradiške krajem 17. i početkom 18. st. pokreće određene mjere za poboljšanje zdravstva. (...) Na sjevernom dijelu grada sagrađena je 1694. kapela Sv. Roka kao zavjetna kapela nakon velike epidemije kuge. Protiv bolesti i raznih nedaća puk se borio zavjetima raznim svecima i molitvama.«¹⁰³

Iz kajkavski pisanih privilegija slobodnog kraljevskog grada Koprivnice pisanih 1669. godine vidi se da su, osim kirurga, Koprivničance liječili i brijači (barberi), na što indirektno ukazuje

91 G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina*, str. 241.; V. Dugački, *Liječnici kemičari, Saopćenja*, Zagreb, br. 14., Zagreb, 1971., str. 110.

92 ZHS, knj. 1., str. 354.

93 G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina*, str. 241.

94 ZHS, knj. 1., str. 383.

95 R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 360.

96 ZHS, knj. 1., str. 387, 394.

97 R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 360.

98 ZHS, knj. 1., str. 394.

99 ZHS, knj. 1., str. 389., 408., 423., 449.; R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 360-362.

100 ZHS, knj. 1., str. 528.; R. Horvat, *Hrvatski državni liječnici u XVII. vijeku*, str. 362.

101 NAZ, KVKA. Prot. 89/Ia, str. 7.

102 ARS, DSK, kut. 529., fasc. 306a, br. 925-930, 931-934, 939-942, 1181-1188.

103 F. Husinec, *Iz povijesti križevačkog zdravstva, Spomenica o pedesetoj obljetnici Hrvatskog liječničkog zbora Podružnice Koprivnica 1953.-2003.*, Koprivnica, 2003., str. 161.

postojanje »barberine«. ¹⁰⁴ Da su brijači liječili i kasnije, potvrđuje podatak iz 1677. godine. ¹⁰⁵ Koprivnički ranarnik spominje se i u jednoj parnici iz iste, 1677. godine, ¹⁰⁶ a u dvije parnice iz 1681. godine spominje se plaćanje troškova liječnika, odnosno ranarnika. ¹⁰⁷

Bilo je razdoblja bez stalne prisutnosti liječnika u Koprivnici, primjerice 1696. godine kad je gradski sudac Mihalj Grubačević radi liječenja morao ići u Zagreb. ¹⁰⁸ Nakon Wolfganga, 1704. godine spominje se Ivan Gogoj, drugi po redu zasad poznati koprivnički kirurg. ¹⁰⁹ Idući poznati kirurg bio je Franjo Knezović koji se spominje 1706. godine. ¹¹⁰

Boravak franjevacu u Varaždinu, Koprivnici, Križevcima i Ivaniću utjecat će na poboljšanje zdravstvene zaštite. Biserka Belicza piše: »Prema podacima kojima raspoložemo čak i za vrijeme haranja kuge, za bolesne i ugrožene najčešće su se brinuli svećenici, ponajprije franjevci među kojima je bilo i onih koji su školovani kao ranarnici i ljekarnici, barbiri i kirurzi-ranarnici, dok su liječnici-fizici, odnosno doktori medicine bili angažirani samo povremeno.« ¹¹¹

Da je krajem 17. stoljeća na dijelovima prostora Varaždinskog generalata i Varaždinske županije postojala organizirana briga za porodništvo,

104 HDA, Grad Koprivnica, kut. 6., br. 6. U članku 5. piše: »Akobi pako, koteri z-nosem, z-palassem, szuliczom, ztrelum, ali kakouim drugem prizpodobnem orusiem, ili modusse, drugoga ranil, i ranyen prez kuara koteroga kotrigasze izurachil, tako ranienoga barberinu nay plati, i ranyenom Duadeszeti i pet Ranyiski, pet pako Ranyiski na Varasku haszan da nay plati; akolibi pako tako ranyen bil, dabi ochuklyauel, ali koteri kotrigmu pokuariem dasze pruauo zurachiti nebi mogal, tako ranyenoga barberinu nay plati, i ranyeniku Cheterdeszet Dukat, ā drugeh Oszam Dukat na Varasku haszen kastige dati ima.«

105 DAV, AGK, ZPGK 1676-1687, spis od 8. veljače 1677.

106 DAV, AGK, ZPGK 1676-1687, spis od 1. rujna 1677.

107 DAV, AGK, ZPGK 1676-1687, spisi od 11. lipnja i 13. studenoga 1681.

108 R. Horvat, *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, str. 247-249.

109 DAV, AGK, ZPGK 1698-1708, spis od 10. studenoga 1704.

110 DAV, AGK, ZPGK 1698-1708, spis od 16. lipnja 1706.

111 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 388-389.

možemo samo pretpostavljati jer su prvi podaci o tome sačuvani od početka 18. stoljeća. Imamo podatak iz 1706. godine da su u Koprivnici postojale organizirane primalje (babice) koje je župnik Andrija Hajnović podučavao krštenju novorođene djece za slučaj potrebe. ¹¹² Ipak, žene na selu pri porodima bile su upućene na samopomoć ili na pomoć samoukih osoba. ¹¹³

Za detaljnije bavljenje ovom tematikom i ulaženje u dublje analize zasad, nažalost, nema dovoljno raspoloživih izvora s područja Varaždinskog generalata i Križevačke županije u razdoblju 17. i početkom 18. stoljeća. Od pojedinačnih podataka za ilustraciju života kirurga-brijača iz druge polovice 16. stoljeća može nam poslužiti životopis Franje Sveršića (Franciscus Zwersych) rođenog 1567. godine u Križevcima. Brijački i kirurški znanat učio je od kirurga Dysclera u Požunu. Krajem 16. stoljeća djelovao je u Varaždinu gdje je više puta biran za gradskog suca. Umro je od kuge 27. studenoga 1600. godine u Varaždinu. ¹¹⁴

Ljekarnici

Prva ljekarna u Varaždinu nosila je naziv »K zlatnom anđelu«, a spominje se 1603. godine. Osnovao ju je ptujski vojni ljekarnik Sebastijan Grübner koji je morao pobjeći iz Ptuja jer su mu tamošnji protestanti zatvorili ljekarnu. Grübner je u Varaždinu djelovao do 1611. godine. Sljedeći poznati ljekarnik u Varaždinu bio je Ivan Krstitelj Donino koji je 1651. godine došao iz Ptuja. Ta je ljekarna bila pregledana 1657. godine kad je utvrđeno da je u dobrom stanju, a Donino ju je držao do smrti 1677. godine. Kupio ju je Andrija Jally, treći poznati ljekarnik u Varaždinu, koji je umro od kuge 1678. ili 1681. godine. U drugoj polovici 17. stoljeća u Varaždinu je djelovao ljekarnik Karlo Sardena (Sardegna). ¹¹⁵

112 NAZ, KVKA, Prot. 92/IV, str. 69-70.

113 B. Belicza, *Medicina i zdravstvo*, str. 389.

114 G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća*, str. 239-240.

115 L. Pichler, *Stare varaždinske ljekarne i ljekarnici (I.)*, *Farmaceutski glasnik*, br. 6., Zagreb, 1951., str. 220; H. Tartalja, *Povijest ljekarništva u Varaždinu*, Savez far-

U varaždinskom franjevačkom samostanu u drugoj polovici 17. stoljeća djelovala je ljekarna. Ivan Korziski bio je ljekarnički pomoćnik u ljekarni Sardene u Varaždinu. Korziski se zaredio i uzeo redovničko ime Maksimilijan, a 1677. godine svoju ljekarnu (koju je kupio od Sardene) prenio je u samostan i nastavio raditi u njoj. Ljekarna je do 1678. godine bila smještena u jednoj maloj sobi pokraj crkve. Godine 1693. varaždinski franjevci su u dvorištu samostana izgradili novu zgradu. U njoj su na prvom katu uredili svoju bolnicu (infirmarij), dok je u prizemlju bila ljekarna koju je i dalje vodio Korziski. On je 1695. godine imenovan voditeljem franjevačke bolnice u koju su dolazili i redovnici iz drugih franjevačkih samostana.¹¹⁶

Franjevci su krajem 17. stoljeća imali ljekarnu u samostanu u Kloštar Ivaniću. Prema nekim mišljenjima, ta ljekarna bila je osnovana oko 1672. godine. Nju je od 1690. do 1698. godine vodio ljekarnik Ivan Krstitelj Gartner. On je nakon službe u Kloštar Ivaniću vodio ljekarnu u Varaždinu. Ondje se zadržao kratko, a u konačnici je otišao u Češku.¹¹⁷

Moguće je pretpostaviti da su koprivnički franjevci imali neku vrstu ljekarne krajem 17. stoljeća. Hrvoje Tartalja piše: »Ipak, s velikom sigurnošću može se tvrditi da je nekakva, bar priručna ljekarna bila u Franjevačkom samostanu (...) Ako ne, onda su garnizoni Krajišnika, koji su tu stacionirani, svakako imali neku svoju ljekarnu ili bar tzv. Feld-Apotheke.« U 18. stoljeću spominje se ljekarna za potrebe koprivničke vojne posade. Kasnije je poznat njen naziv »K Crnom Orlu«.¹¹⁸

maceutskih društava Jugoslavije, Sekcija za bolničku farmaceutsku službu, II. savjetovanje, Varaždin, 28. rujna do 1. listopada 1967.; M. Andrić, Prvi apotekari, *Varaždinske vijesti*, br. 1313., Varaždin, 1970.; Prema jednom mišljenju ljekarnik Sardena je u Varaždinu 1680. kupio jednu kuću od Matije Sečića, a 1693. drugu kuću od gradskog senatora Ruesza Postoji i mišljenje da je Sardena kupio kuću od varaždinskog senatora Ruesza 1657. godine i u njoj osnovao ljekarnu. Usp. V. Ključenko-Folgar, Povijest varaždinske ljekarne 'Dr. Gaj', Zagorski kalendar, 1962., str. 130.; G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina*, str. 227-228.

116 G. Piasek, *Zdravstvo Varaždina*, str. 228-229.

117 D. Šipuš, 300 godina ljekarne u Ivaniću-Kloštvu, Saopćenja, Pliva, br. 1., sv. 15, Zagreb 1972., str. 51-52.

118 J. Milhofer, Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farma-

Budući da su franjevci tijekom 17. stoljeća imali samostan u Križevcima, istraživački ostaje otvorenim pitanje nisu li još u 17. stoljeću za svoje potrebe uveli ljekarničku službu.¹¹⁹ Osim franjevača, za razvitak ljekarništva na ovim prostorima bili su zaslužni i pavlini. Izgleda da je ljekarnička djelatnost bila razvijena u križevačkom pavlinskom samostanu. Juraj Gradesak (Georgius Gradeszak), pavlinski redovnik iz Križevaca, 1723. godine napisao je tzv. ljekarušu (*Cura experimentalis*) u kojoj je sakupio iskustva liječenja narodne medicine (i vjerojatno nekih starijih liječnika).¹²⁰

Umjesto zaključka

Autor ovog rada nema ambiciju dati potpunu sliku o mikroorganizmima, epidemijama i liječenjima bolesti tijekom 17. stoljeća na prostoru Varaždinskog generalata i Križevačke županije, tj. najvećeg dijela teritorija za koji se u novije vrijeme uvriježio naziv sjeverozapadna Hrvatska. Njegova je zamisao, prije svega, bio pokušaj ekohistorijskog pristupa problematici mikroorganizama i epidemija. Ograničenja rada uglavnom se podudaraju s relativno malim brojem obavijesti u trenutno poznatim izvorima te stupnjem istraženosti u historiografiji. Središnji dio rada posvećen je značenju mikroorganizama i epidemijama na pograničnom

ciju početkom XX. stoljeća, *Podravski zbornik*, 5, Koprivnica 1979, str. 223-231; H. Tartalja, Farmaceutska služba i liječnici partizani na području Podravine, *Podravski zbornik*, 6, Koprivnica, 1980., str. 26; S. Švarc-Janjanin, Zdravstvo i zdravstvene prilike u Koprivnici do 1918. godine, *Podravski zbornik*, 15., Koprivnica, 1989., str. 73.

119 Križevačka franjevačka ljekarna pouzdano se spominje 1742. godine. Usp. F. Husinec, *Iz povijesti križevačkog zdravstva*, str. 160-161.

120 Ova je ljekaruša bila pisana latinskim i hrvatskim jezikom. Ima 230 stranica u rukopisu. Uz nju se spominje »druga ljekaruša, *Vrachtva Vszagdasnia Domacha* poznata je pod imenom Luićeva ljekaruša. Njen autor je također pavlinski redovnik, op. Imbro Luić, rođen 1690. u Karlovcu. Službujući u raznim samostanima, pa između ostaloga i Pavlinskom samostanu u Križevcima od 1747. do 1748. Luić je sastavio zbirku opisa pojedinih bolesti i receptata kajkavskim narječjem, s nazivljem na latinskom i njemačkom jeziku i to objavio 1746. godine.« F. Husinec, *Iz povijesti križevačkog zdravstva*, str. 161.

prostoru osmanskog i habsburškog imperijalnog sustava. Posebna pozornost posvećena je epidemijama kuge te postupcima za njihovo suzbijanje na prostorima Varaždinskog generalata (Slavonske krajine) i Križevačke županije u 17. i na početku 18. stoljeća, liječnicima i ljekarnicima.

Summary

Micro-Organisms, Epidemics And Medical Treatment In 17th And Beginning Of 18th Century Varaždin Generalate And Križevci County

Key words: micro-organisms, epidemics, medical treatment, military frontier, 17th century

The author deals here with start of hospices and their development into hospitals that took care of some medical issues. The majority of article is dedicated to significance of microorganisms and epidemics in borderline regions of the Ottoman and the Habsburg Empires. Particular attention was paid to the plague epidemics and actions taken in fighting it in Varaždin Generalate (Slavonia Military Frontier) and Križevci County in the 17th and early 18th century. The paper covers the work of the first physicians and midwives here, as well as hygiene conditions applied in the region between the rivers Drava, Sava and Kupa.